

Maciej Grześkowiak

Autor jest doktorantem w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych oraz w Zakładzie Praw Człowieka na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego (ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2346-760X>).

Specustawa ukraińska jako szczególny przypadek formalizacji tzw. tymczasowego schronienia dla osób przymusowo migrujących

Słowa kluczowe: ochrona tymczasowa, zasada tymczasowego schronienia, uchodźcy wojenni z Ukrainy, ochrona uchodźców, prawo ochrony uchodźców, non-refoulement

Artykuł¹ stawia sobie za cel analizę ustawy z 12.03.2022 r. o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa² w świetle cech charakterystycznych tzw. zasady tymczasowego schronienia (ang. *the principle of temporary refuge*), funkcjonującej na gruncie uniwersalnego systemu ochrony uchodźców. Zgodnie z tą zasadą państwo doświadczające masowych przekroczeń granicy przez osoby przymusowo migrujące zobowiązane jest wpuścić je na swoje terytorium i zapewnić im humanitarne traktowanie, jednak uprawnione jest też do tymczasowego wstrzymania w stosunku do nich regularnego funkcjonowania swego systemu azylowego (o ile taki system w danym państwie funkcjonuje). Uzasadnione jest to skalą przekroczeń granicy, w obliczu której regularny system azylowy może okazać się niewydolny. W artykule zrekonstruowano treść zasady tymczasowego schronienia oraz przywołano niektóre krajowe przykłady jej implementacji. W dalszej części, na podstawie odpowiednich przepisów specustawy, podjęto próbę wykazania, że akt ten stanowi szczególny przypadek implementacji tej zasady, zarówno w świetle samej jej treści, jak i przykładów innych państw stosujących tymczasowe schronienie.

1. Wprowadzenie

Dnia 24.02.2022 r. rozpoczęła się kolejna faza inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę. Na skutek tej zbrodni agresji³ i trwających do dziś intensywnych działań wojennych na terytorium Ukrainy do Polski w bardzo krótkim czasie wjechało wiele milionów uchodźców wojennych z Ukrainy. Jak wynika z danych Straży Granicznej, w samym 2022 r. polscy pogranicznicy odprawili 8,3 miliona obywateli Ukrainy, a w szczycie ich napływu odprawiali nawet 140 tysięcy osób dziennie⁴.

Odpowiedzią na wyzwanie jak najszybszego uregulowania pobytu tak ogromnej liczby osób uciekających przed wojną oraz zorganizowania dla nich adekwatnego wsparcia stała się ustawa o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa, która weszła w życie 12.03.2022 r., jednak z mocą wsteczną od 24.02.2022 r. Ustawa ta w dużej mierze stanowi *lex specialis* w stosunku do przepisów o ochronie czasowej⁵, mających zastosowanie w związku z wydaniem przez Radę decyzji wykonawczej po raz pierwszy w historii uruchamiającej mechanizm unijnej tymczasowej ochrony⁶. Specustawa *de facto* zawiesiła funkcjonowanie w stosunku do uchodźców wojennych z Ukrainy regularnego

1 Publikacja powstała w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki nr 2021/41/N/HS5/01577.

2 Dz.U. z 2023 r. poz. 103 ze zm. – dalej specustawa.

3 P. Grzebyk, „Specjalna operacja wojskowa” Rosji w Ukrainie – indywidualna odpowiedzialność za zbrodnie agresji i zbrodnie wojenne, „Państwo i Prawo” 2022/9, s. 56–57.

4 P. Śnieć, Rok 2022 w Straży Granicznej, <https://www.strazgraniczna.pl/pl/aktualnosci/11135,Rok-2022-w-Strazy-Granicznej.html> (dostęp: 14.07.2023 r.).

5 Zob. art. 98 i n. ustawy z 12.12.2013 r. o cudzoziemcach (Dz.U. z 2023 r. poz. 519 ze zm.) – dalej u.c.

6 Decyzja wykonawcza Rady (UE) 2022/382 z 4.03.2022 r. stwierdzająca istnienie masowego napływu wysiedleńców z Ukrainy w rozumieniu art. 5 dyrektywy 2001/55/WE i skutkująca wprowadzeniem tymczasowej ochrony (Dz.Ur. UE L 71, s. 1) – dalej decyzja wykonawcza 2022/382.

systemu azylowego funkcjonującego na podstawie ustawy z 13.06.2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej⁷. Gdyby bowiem Rada nie zdecydowała się na uruchomienie mechanizmu tymczasowej ochrony, a specustawa nie została uchwalona, jedyną drogą do uzyskania ochrony adekwatnej do ich sytuacji na terytorium Polski byłoby złożenie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej w myśl art. 24 u.u.c.o. Ten zaś regularny system azylowy zasadza się na indywidualnej ocenie sytuacji każdego z wnioskodawców, co biorąc pod uwagę skalę przekroczeń granicy z Ukrainy do Polski po 24.02.2022 r. zapewne doprowadziłoby do jego niewydolności.

Tego rodzaju mechanizm, opierający się na faktycznym zawieszeniu funkcjonowania regularnego systemu azylowego w sytuacji masowego napływu osób przymusowo migrujących, jest charakterystyczny dla implementacji tzw. zasady tymczasowego schronienia, której sformalizowanym przejawem są mechanizmy tymczasowej ochrony⁸, funkcjonujące, poza Unią Europejską, na przykład w Turcji⁹ i Kolumbii¹⁰. Ich uzasadnieniem jest, z jednej strony, konieczność natychmiastowego dopuszczenia do terytorium oraz zapewnienia minimum humanitarnego traktowania osobom przymusowo migrującym, z drugiej zaś wzgląd na ograniczone zasoby państwa, które może nie być zdolne do prowadzenia zindywidualizowanych procedur uchodźczych w sytuacji masowych przekroczeń granicy¹¹.

Celem niniejszego artykułu jest analiza specustawy ukraińskiej w świetle treści zasady tymczasowego schronienia oraz wykazanie, że specustawa stanowi przypadek wyróżniający się na tle innych przejawów implementacji tej zasady. Wyjątkowość specustawy polega przede wszystkim na bardzo szerokich uprawnieniach, które przewidziała ona dla uchodźców wojennych z Ukrainy oraz, co równie istotne, na stworzeniu przez nią mechanizmów pozwalających sądzić, że jej celem, poza osiągnięciem humanitarnego traktowania uchodźców wojennych w krótkiej perspektywie, było wytworzenie gruntu pod ich średnio- i długoterminowy pobyt, a nawet – przynajmniej

do pewnego stopnia i szczególnie w pierwszym okresie obowiązywania specustawy – integrację lokalną. W tym zakresie specustawa stanowi istotnie bardziej inkluzywny mechanizm ochronny niż unijna tymczasowa ochrona.

Z określonego celu opracowania wynikają również jego ograniczenia. Szczegółowa analiza specustawy wykracza poza zakres opracowania i jako taka została już w literaturze dokonana¹². Nie jest też celem artykułu krytyka poszczególnych przepisów specustawy z punktu widzenia praw uchodźców wojennych z Ukrainy ani formułowanie postulatów *de lege ferenda* w tym zakresie¹³. Wreszcie, nie jest moim zamiarem osadzenie specustawy w szerszym kontekście polskiej polityki migracyjnej, której dominującym motywem przed 24.02.2022 r. był nacisk na sekurytyzację, nawet za cenę rażących naruszeń zakazu *refoulement*¹⁴. Zamiast tego artykuł otwiera rekonstrukcja konceptu zasady tymczasowego schronienia, tak jak został on sformułowany w literaturze. Pokrótce omówione zostaną również niektóre krajowe przykłady implementacji tej zasady celem przedstawienia czytelnikowi mechanizmu działania tymczasowego schronienia w praktyce. W dalszej części, za pomocą analizy relewantnych przepisów specustawy, wykazane zostanie, że ten akt prawny stanowi przykład implementacji zasady tymczasowego schronienia i – w dodatku – przykład szczególnie z uwagi na czynniki zidentyfikowane powyżej.

2. Cechy charakterystyczne tymczasowego schronienia i współczesne przykłady jego zastosowania

Koncepcja zasady tymczasowego schronienia jako zwyczajowej normy prawa międzynarodowego została sformułowana w doktrynie międzynarodowego prawa ochrony uchodźców. Koncepcję tę, na podstawie dostępnej literatury przedmiotu, przedstawiłem już na potrzeby innej publikacji¹⁵, a zatem nie jest konieczne prowadzenie tej analizy również w tym miejscu. Niemniej z uwagi na to, że do przedmiotu niniejszego opracowania należy wykazanie, iż specustawa stanowi w istocie sformalizowaną implementację omawianej zasady, konieczne wydaje się przynajmniej zrekonstruowanie cech charakterystycznych tymczasowego schronienia:

- 1) przesłanką zastosowania zasady tymczasowego schronienia jest masowy, nagły i transgraniczny napływ osób przymusowo migrujących (ang. *mass-influx*), gdy z jednej strony konieczne jest zapewnienie poszanowania zakazu *refoulement*, z drugiej zaś, z uwagi na skalę przekroczeń granicy,

7 Dz.U. z 2023 r. poz. 1504 – dalej u.u.c.o.

8 Pomimo poglądu wyrażonego przez M. Ineli-Ciger, że pojęcie „tymczasowa ochrona” (ang. *temporary protection*) zastąpiło pojęcie „tymczasowe schronienie” (ang. *temporary refuge*), na potrzeby pracy przyjmuję nieco odmienne stanowisko, zgodnie z którym reżimy ochrony tymczasowej w istocie stanowią formalizację tymczasowego schronienia. Ten zabieg terminologiczny uzasadniam tym, że w innych pracach dotyczących tego zagadnienia opublikowanych w ostatnich latach tymczasowe schronienie wciąż traktuje się jako aktualny koncept. Zob. M. Ineli-Ciger, *Temporary Protection in Law and Practice*, Leiden–Boston 2018, s. 3; por. H. Lambert, *Temporary refuge from war: Customary international law and the Syrian conflict*, „International and Comparative Law Quarterly” 2017/3, s. 723–745; J.F. Durieux, *Temporary Protection and Temporary Refuge* [w:] *The Oxford Handbook of International Refugee Law*, red. C. Costello, M. Foster, J. McAdam, Oxford 2021, s. 678–694.

9 A. İçduygu, *Syrian Refugees in Turkey. The Long Road Ahead. Report for the Transatlantic Council on Migration and Migration Policy Institute*, <https://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/TCM-Protection-Syria.pdf> (dostęp: 14.07.2023 r.).

10 Zob. J. Poveda-Clavijo, *Policy-representations in the Temporary Protection Statute for Venezuelans in Colombia: market-formed solutions within the humanitarian relief and the human rights protection nexus*, <https://pure.eur.nl/en/publications/policy-representations-in-the-temporary-protection-statute-for-ve> (dostęp: 14.07.2023 r.).

11 M. Grześkowiak, *Dlaczego na świecie przybywa uchodźców? O empirycznych skutkach niedostatków normatywnych* [w:] *System ochrony praw człowieka trzeciej generacji wobec nowych wyzwań cywilizacyjnych*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. 3, Toruń 2023, s. 640.

12 W.A. Klaus (red.), *Ustawa o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa. Komentarz*, Warszawa 2022.

13 W tej kwestii zob. m.in. uwagi Rzecznika Praw Obywatelskich do projektu specustawy: RPO, *Uwagi RPO do ustawy o pomocy obywatelom Ukrainy. Marcin Wiącek pisze do Tomasza Grodzkiego*, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-uwagi-doustawy-o-pomocy-obywatelom-ukrainy-marcin-wiacek-senat> (dostęp: 14.07.2023 r.); oraz do projektu jej ostatniej nowelizacji: RPO, *Nowelizacja specustawy ws. Pomocy obywatelom Ukrainy. Uwagi RPO dla Senatu*, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/ustawa-pomoc-ukrainainowelizacja-rpo-opinia-senat> (dostęp: 14.07.2023 r.).

14 Zob. m.in. H. Wyligala, *Pomoc dla obywateli Ukrainy z perspektywy polskiej polityki migracyjnej* [w:] *Uchodźcy wśród nas. Pomaganie w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Kurantowicz, Wrocław 2022, s. 16–18; M. Grześkowiak, *The „Guardian of the Treaties” is no More? European Commission and the 2021 humanitarian crisis on Poland-Belarus Border*, „Refugee Survey Quarterly” 2023/1, s. 81–102.

15 M. Grześkowiak, *Dlaczego...*, s. 639–643.

- niemożliwa jest indywidualna ocena każdego z przypadków na potrzeby procedur azylowych¹⁶. Jako taka więc zasada tymczasowego schronienia ma służyć praktycznej realizacji zakazu *refoulement* w sytuacji kryzysowej, gdy państwu może brakować zasobów na kontynuowanie efektywnego funkcjonowania systemu azylowego;
- 2) treścią zasady jest obowiązek państwa dopuszczenia osób przymusowo i masowo migrujących do terytorium, powstrzymanie się od ich wydalania na terytorium niebezpieczne i zapewnienie minimum humanitarnego traktowania i najbardziej fundamentalnych praw osobistych na czas trwania kryzysu związanego z masowymi przekroczeniami jego granic¹⁷. Tymczasowe schronienie stanowić ma więc rozwiązanie przejściowe, funkcjonujące przez czas trwania kryzysu;
  - 3) tymczasowe schronienie w założeniu stanowi swego rodzaju pomost między zasadą *non-refoulement* a trwałym rozwiązaniem (ang. *durable solution*) w postaci repatriacji albo przesiedlenia do bezpiecznego państwa trzeciego. Zdaniem niektórych autorów udzielenie tymczasowego schronienia przez państwo przyjmujące stanowi swego rodzaju komunikację, że państwo to nie zamierza integrować przyjętych osób w dłuższym terminie, co z kolei rodzi obowiązek państw trzecich i organizacji międzynarodowych do poszukiwania rozwiązania innego niż integracja lokalna. Ten argument, podnoszony przez część doktryny, został przeze mnie skrytykowany jako opierający się na *de lege lata* nieistniejącym obowiązku dzielenia odpowiedzialności za sytuacje uchodźcze przez państwa trzecie (ang. *responsibility sharing*)¹⁸;
  - 4) istnieje dominujące przekonanie w doktrynie (aczkolwiek kontestowane), że zasada tymczasowego schronienia ma charakter zwyczajowej normy prawa międzynarodowego¹⁹. Zwyczajowy charakter ogranicza się jednak do obowiązku dopuszczenia osób migrujących do terytorium i zapewnienia im minimum humanitarnego traktowania, przy czym często implementacja zasady sprowadza się wyłącznie do masowej recepcji i powstrzymywania się od wydalania cudzoziemców, czego długofalowe skutki również zostały przeze mnie opisane gdzie indziej²⁰.

Ważkim argumentem za zwyczajowym charakterem tymczasowego schronienia jest reakcja państw Azji Południowo-Zachodniej na kryzys związany z exodusem uchodźców z Syrii

po 2011 r.²¹ Liban, Jordania ani Irak nie są stronami konwencji genewskiej z 1951 r.²² Turcja jest stroną konwencji, jednak zgodnie z wniesionym zastrzeżeniem nie stosuje jej do sytuacji uchodźczych powstałych na skutek wydarzeń mających miejsce poza Europą, co efektywnie wyłącza syryjskich uchodźców z jej zakresu. Wszystkie te państwa graniczące z Syrią przyjęły jednak ogromne liczby uchodźców syryjskich i przez 12 lat od początku kryzysu co do zasady (aczkolwiek ze znaczącymi wyjątkami) powstrzymywały się od ich wydaleń. W żadnym z tych państw nie funkcjonuje, w odniesieniu do uchodźców z Syrii, mechanizm indywidualnej oceny ich sytuacji pod kątem przesłanek nadania im statusu uchodźcy w rozumieniu tytułu pobytowego warunkującego korzystanie z praw przewidzianych w konwencji o statusie uchodźców. W Libanie i Jordani uchodźcy są pozbawieni szerszych, pozytywnych praw²³. W dużej mierze prowadzi to do ich społecznej marginalizacji w ramach społeczeństw przyjmujących, choć ich sytuacja w tych państwach jest zróżnicowana. Wyjątkiem na tle państw Azji Południowo-Zachodniej przyjmujących znaczne liczby Syryjczyków jest Turcja, gdzie istnieje sformalizowany mechanizm tymczasowej ochrony, uprawniający objętych nim Syryjczyków do pozostania na terytorium państwa przez czas nieokreślony oraz zapewniający im dostęp do edukacji, ochrony zdrowia oraz – w ograniczonym zakresie – do rynku pracy. Pomimo jednak narracji strony rządowej o tymczasowości pobytu Syryjczyków w państwie, tymczasowa ochrona nabiera cech stałości, wbrew założeniom tymczasowego schronienia opisanym wyżej²⁴. Tego rodzaju stałość nie oznacza jednak bynajmniej trwałego rozwiązania w formie integracji lokalnej, gdyż stosunkowo wąskie uprawnienia Syryjczyków, niedostatków w świadczonej im pomocy oraz narastające napięcie między nimi a społecznością przyjmującą również prowadzą do ich wypchnięcia poza nawias tureckiego społeczeństwa²⁵.

Po latach stosowania tymczasowego schronienia względem Wenezuelczyków opartego na ich prostym tolerowaniu na terytorium niepociągającym za sobą jednak nadania im żadnego tytułu pobytowego, Kolumbia zdecydowała się na sformalizowanie ich sytuacji w drodze tymczasowej ochrony. Z uwagi jednak na charakter procedury prowadzącej do uzyskania tego tytułu oraz na treść uprawnień z niego wynikających, rozwiązanie kolumbijskie należałoby jednak uznać za tymczasową ochronę jedynie z nazwy. Procedura ta bowiem zasadza się na indywidualnej ocenie przypadku każdego Wenezuelczyka składającego odpowiedni wniosek, a odpowiedni tytuł pobytowy uprawnia do pozostania na terenie państwa na okres 10 lat, przy czym okres ten zalicza się na poczet czasu niezbędnego do uzyskania statusu rezydenta Kolumbii²⁶. Czynnikiem ten, w połączeniu z szerokimi uprawnieniami chronionych na tej

16 H. Lambert, *Customary Refugee Law* [w:] *The Oxford Handbook of International Refugee Law*, red. C. Costello, M. Foster, J. McAdam, Oxford 2021, s. 250.

17 Minimalny standard traktowania osób przymusowo migrujących w sytuacji ich masowego napływu został dość ogólnie określony w niewiążącej Konkluzji nr 22(XXXII) Komitetu Wykonawczego Wysokiego Komisarza ONZ ds. Uchodźców z 21.10.1981 r., A/36/12/Add.1, <https://www.unhcr.org/publications/protection-asylum-seekers-situations-large-scale-influx> (dostęp: 7.08.2023 r.); zob. także H. Lambert, *Customary...*, s. 250; G.J.L. Coles, *Temporary Refuge and the Large Scale of Influx of Refugees*, „Australian Year Book of International Law” 1980/8, s. 191.

18 M. Grześkowiak, *Dlaczego...*, s. 639–643.

19 G.S. Goodwin-Gill, *Non-Refoulement, Temporary Refuge, and the 'New' Asylum Seekers* [w:] *Refuge from Inhumanity? War Refugees and International Humanitarian Law*, red. D.J. Cantor, J.F. Durieux, Leiden, Boston 2014, s. 433–459; H. Lambert, *Customary...*, s. 251–252; por. J.C. Hathaway, *Leveraging Asylum*, „Texas International Law Journal” 2010/3, s. 503–536.

20 M. Grześkowiak, *Dlaczego...*, s. 643–645.

21 H. Lambert, *Temporary...*, s. 744.

22 Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie 28.07.1951 r. (Dz.U. z 1991 r. Nr 119, poz. 515) – dalej konwencja o statusie uchodźców.

23 M. Grześkowiak, *Wybrane aspekty prawne powrotu uchodźców syryjskich*, Warszawa 2022, s. 139–140.

24 A. İcduygu, *Syrian...*

25 S. Akar, M.M. Erdoğan, *Syrian Refugees in Turkey and Integration Problem Ahead*, „Journal of International Migration and Integration” 2018/3, s. 937–938.

26 S. Angeleri, *A rights-based assessment of the Temporary Protection Statute for Venezuelans in Colombia*, „The Yale Journal of International Law” 2022, t. 47, s. 82.

podstawie Wenezuelczyków²⁷, sprawia, że tymczasowa ochrona w Kolumbii nosi w istocie cechy trwałego rozwiązania w postaci integracji lokalnej *de iure*²⁸ i jako taka w istocie stanowi ukrytą ochronę w formie statusu uchodźcy, nazwaną jedynie tymczasową ochroną.

Modelową formalizacją tymczasowego schronienia jest unijna dyrektywa o ochronie tymczasowej²⁹. Motywy dyrektywy akcentują ekstremałowość tego rozwiązania, związanego nierozłącznie z kryzysową sytuacją masowego napływu osób przymusowo migrujących. Z tego wynika, z jednej strony, ograniczenie tymczasowej ochrony w czasie do jednego roku, z możliwością przedłużenia w sytuacji, gdy przyczyny wprowadzenia ochrony nie ustały (motyw 13; art. 4 ust. 1 i 2), z drugiej zaś zasada, że tymczasowa ochrona pozostaje bez wpływu na zobowiązania państw płynące z konwencji o statusie uchodźców i nie może przesądzać kwestii nadania statusu uchodźcy (motyw 10; art. 3 ust. 1). Uruchomienie mechanizmu tymczasowej ochrony w założeniu więc ma stanowić faktyczne zawieszenie funkcjonowania regularnych systemów azylowych funkcjonujących w państwach członkowskich w myśl tzw. dyrektywy proceduralnej³⁰ i zamiast tego kolektywne udzielenie tymczasowej ochrony osobom przyjeżdżającym z terytorium niebezpiecznego. Czas roku, względnie dwóch lub trzech lat w przypadku przedłużenia trwania ochrony (art. 4 dyrektywy 2001/55/WE), ma stanowić okres wystarczający dla organów orzekających w przedmiocie statusu uchodźcy (względnie, ochrony uzupełniającej) na wznowienie normalnych prac w stosunku do nowo przybyłych wnioskodawców. Okres ten daje też państwom członkowskim i szerszej społeczności międzynarodowej odpowiedni czas na rozważenie kwestii trwałych rozwiązań i podjęcie działań w tym zakresie.

Unijna tymczasowa ochrona realizuje też cechę tymczasowego schronienia w postaci zapewnienia chronionym cudzoziemcom minimum humanitarne traktowania, przy czym, jak się wydaje, standard traktowania chronionych na podstawie omawianej dyrektywy 2001/55/WE wykracza poza zwyczajowe zobowiązanie istniejące na poziomie uniwersalnym. Chronieni cudzoziemcy mają zapewnione choćby dostęp do rynku pracy, prawo do prowadzenia działalności gospodarczej czy dostęp do kształcenia zawodowego (art. 12; choć państwa członkowskie mają możliwość przyznania preferencji w tych obszarach obywatelom Unii i państw należących do Europejskiego Obszaru Gospodarczego), dostęp do edukacji (art. 14), zakwaterowania (art. 13 ust. 1) czy opieki społecznej i medycznej (art. 13 ust. 2). Są to uprawnienia wciąż węższe niż te przynależne osobom, którym przyznano status uchodźcy lub ochronę uzupełniającą³¹,

jednak niewątpliwie umożliwiające humanitarne traktowanie tymczasowo chronionych do momentu ich repatriacji, przesiedlenia lub uzyskania przez nich statusu uchodźcy lub ochrony uzupełniającej i idącej za tym integracji lokalnej. Jak wykazano poniżej, specustawa znacząco poszerza te uprawnienia względem niektórych kategorii uchodźców wojennych z Ukrainy.

3. Specustawa ukraińska jako szczególny przypadek implementacji tymczasowego schronienia

Jak wskazano już wyżej, specustawa ukraińska stanowi *lex specialis* w stosunku do przepisów ustawy o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej o ochronie czasowej. Świadczą o tym ust. 6, 7 i 8 art. 2 specustawy. Przepisy te uznają osoby objęte jej zakresem za korzystające z ochrony czasowej w rozumieniu art. 106 ust. 1 u.u.c.o., wyłączają je z podmiotowego zakresu stosowania rozdziału 3 działu III u.u.c.o.³² i zamiast tego nakazują stosowanie wobec nich przepisów specustawy. Należy przy tym pamiętać, że specustawa stanowi regulację szczególną tylko względem części uchodźców wojennych z Ukrainy objętych unijną ochroną tymczasową³³. Do pozostałych z nich zastosowanie znajdują polskie przepisy o ochronie czasowej z ustawy o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. W tym zakresie podzielam pogląd W. Klause, że niezrozumiałe jest objęcie specustawą innego katalogu podmiotów niż ten chroniony na podstawie decyzji wykonawczej 2022/382³⁴, uruchamiającej mechanizm ochrony tymczasowej. Tego rodzaju uregulowanie doprowadziło bowiem do utworzenia równoległych systemów ochrony, co może prowadzić do sytuacji absurdalnych, gdy obywatel Ukrainy korzysta z uprawnień ze specustawy, a przykładowo jego zstępny, obywatel państwa trzeciego, z ochrony czasowej.

Podmiot objęty zakresem specustawy korzysta z ochrony z mocy samego prawa. Legalność jego pobytu na terytorium Polski nie jest uzależniona od złożenia jakiegokolwiek wniosku ani wyniku jakiegokolwiek procedury. Żeby skorzystać z niektórych świadczeń przewidzianych w ustawie, musi on uzyskać numer PESEL (art. 4 specustawy), co jednak pozostaje bez wpływu na sam tytuł pobytowy, który wynika z samej treści art. 2 ust. 1 specustawy. Legalność wjazdu i pobytu z mocy samego prawa koresponduje z charakterem tymczasowego schronienia jako instrumentu zapewniającego natychmiastową, kolektywną ochronę osobom migrującym bez konieczności wszczynania indywidualnych postępowań.

Jak wskazano już we wstępie, tym, co wyróżnia specustawę na tle innych krajowych implementacji zasady tymczasowego schronienia, jest szcdrość uprawnień, z których korzystają jej beneficjenci, nawet na tle unijnej ochrony tymczasowej, a także stworzenie pewnych mechanizmów mających zapewnić sprawną integrację uchodźców wojennych z polskim społeczeństwem.

27 S. Angeleri, *A rights-based...*, s. 82.

28 O rozróżnieniu między integracją *de iure* i *de facto* zob. L. Hovil, *Local Integration* [w:] *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*, red. E. Fiddian-Qasmieh, G. Loescher, K. Long, N. Sigona, Oxford 2014, s. 489–490.

29 Dyrektywa Rady 2001/55/WE z 20.07.2001 r. w sprawie minimalnych standardów przyznawania tymczasowej ochrony na wypadek masowego napływu wysiedleńców oraz środków wspierających równowagę wysiłków między Państwami Członkowskimi związanych z przyjęciem takich osób wraz z jego następstwami (Dz.Urz. UE L 212, s. 12) – dalej dyrektywa 2001/55/WE.

30 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/32/UE z 26.06.2013 r. w sprawie wspólnych procedur udzielania i cofania ochrony międzynarodowej (Dz.Urz. UE L 180, s. 60).

31 Por. art. 20–35 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/95/UE z 13.12.2013 r. w sprawie norm dotyczących kwalifikowania obywateli państw trzecich lub bezpaństwowców jako beneficjentów ochrony

międzynarodowej, jednolitego statusu uchodźców lub osób kwalifikujących się do otrzymania ochrony uzupełniającej oraz zakresu udzielanej ochrony (Dz.Urz. UE L 337, s. 9).

32 Przepisy tego rozdziału stanowią krajową implementację dyrektywy 2001/55/WE, omówionej powyżej.

33 Zakres podmiotowy specustawy wyznaczają jej art. 1 ust. 1–2 i art. 2 ust. 1–3.

34 W.A. Klaus [w:] *Ustawa...*, red. W.A. Klaus, art. 1.

Odnosząc się do pierwszego z tych elementów, uzasadnione wydaje się stwierdzenie, że uchodźcom wojennym z Ukrainy objętych zakresem specustawy przyznane zostało traktowanie narodowe niemal we wszystkich dziedzinach polityki społecznej państwa, co stanowi podwyższenie standardu ochrony nie tylko ponad dyrektywę 2001/55/WE, ale także ponad standard traktowania uchodźców na gruncie konwencji o statusie uchodźców. Wyjątkiem od traktowania narodowego są leczenie uzdrowiskowe, rehabilitacja uzdrowiskowa i podanie produktów leczniczych wydawanych świadczeniobiorcom w ramach programów polityki zdrowotnej ministra właściwego do spraw zdrowia, które to zostały wyłączone z przedmiotowego zakresu uprawnienia do korzystania z opieki medycznej (art. 37 ust. 1 specustawy)³⁵. Dodatkowo w wypadku wielu z uprawnień przewidzianych w specustawie dla uchodźców wojennych ustawodawca nie poprzestał jedynie na samym przyznaniu ich osobom podpadającym pod jej zakres podmiotowy, ale ustanowił także pewne mechanizmy mające usprawniać korzystanie z tych praw przez uchodźców wojennych.

Oczywiste jest, że np. korzystanie przez uchodźców wojennych z Ukrainy z prawa do edukacji na bezwzględnie takich samych zasadach jak obywatele Polski może prowadzić do systemowego wykluczenia uczniów ukraińskich w ramach polskiego systemu szkolnictwa. Dostrzegając ten problem, ustawodawca zdecydował się wprowadzić szereg regulacji szczegółowych, mających usprawnić wejście uczniów ukraińskich do polskiego systemu oświaty oraz ich funkcjonowanie w tym systemie. Należy tutaj wymienić takie przepisy specustawy jak choćby art. 51 (tworzący osobną podstawę do tworzenia innych lokalizacji prowadzenia zajęć dydaktycznych, z wyłączeniem niektórych ograniczeń prawa oświatowego³⁶), art. 52 (kreujący podstawę dla samorządów do zapewnienia bezpłatnego transportu dla uczniów ukraińskich do miejsc ich kształcenia) czy też art. 55 (ułatwiający tworzenie oddziałów przygotowawczych). Co więcej, za korespondujące z koncepcją uprzywilejowania wyrównawczego należy uznać takie przepisy jak np. art. 12 (kompetencja wojewody do zapewnienia różnego rodzaju szczególnych świadczeń na rzecz uchodźców wojennych), art. 31 (jednorazowe świadczenie pieniężne dla osób objętych specustawą) czy art. 46 (możliwość zatrudnienia w uczelniach bez przeprowadzania konkursu uchodźców wojennych o odpowiednich kwalifikacjach)³⁷. **Te oraz inne uprawnienia przewidziane w specustawie, rozpatrywane jako całość, daleko wykraczają poza wymóg zapewnienia „minimum humanitarnego traktowania” osobom migrującym przyjeźm w granice państwa na podstawie zasady tymczasowego schronienia.**

Drugim z elementów wyróżniających specustawę na tle innych krajowych implementacji tymczasowego schronienia jest jej nacisk na stworzenie warunków do integracji uchodźców ukraińskich ze społeczeństwem polskim. Poza szerokimi uprawnieniami szczegółowymi oraz unormowaniami określającymi szczególne warunki korzystania z nich, świadczą o tym rozwiązania w zakresie długości legalnego pobytu uchodźców wojennych oraz dostępu do długoterminowych tytułów

pobytowych, co może wskazywać na wolę implementacji trwałego rozwiązania w postaci integracji lokalnej na wypadek, gdyby bezpieczna repatriacja do Ukrainy w ciągu najbliższych lat nie była możliwa. W odróżnieniu od opisanych przykładów implementacji tymczasowego schronienia, gdzie państwa wzbraniają się przed przyznaniem, że obecność przyjętych osób migrujących może mieć charakter długoterminowy³⁸, idea integracji towarzyszy dyskursowi społeczno-politycznemu w Polsce niemalże od początku obecności uchodźców wojennych z Ukrainy. W Kancelarii Prezesa Rady Ministrów utworzony został Departament Integracji Społecznej, kierowany (według stanu z lipca 2023 r.) przez ministra członka Rady Ministrów Agnieszkę Ścigaj, która otwarcie wypowiadała się o konieczności przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu i integracji z polskim społeczeństwem tych uchodźców wojennych, którzy zdecydują się w Polsce pozostać³⁹. Idea integracji pojawia się też w oficjalnej komunikacji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, w którym koordynuje się odpowiedź rządu na obecność uchodźców wojennych⁴⁰. Korespondują z tym relewantne przepisy specustawy mające zastosowanie do uchodźców wojennych w zakresie ich tytułów pobytowych.

Na mocy art. 2 pobyt osób objętych zakresem podmiotowym specustawy na terytorium RP został początkowo uznany za legalny *ex lege* przez 18 miesięcy od 24.02.2022 r. Stanowiło to rozwiązanie korzystniejsze w stosunku do decyzji wykonawczej 2022/382, którą uruchomiono ochronę tymczasową na początkowy okres roku (zob. art. 4 ust. 1 dyrektywy 2001/55/WE). W momencie pisania tych słów (lipiec 2023 r.) czas trwania tytułu pobyтового na podstawie specustawy jest dostosowany do unijnej ochrony tymczasowej, którą Rada zdecydowała się przedłużyć do 4.03.2024 r.⁴¹ Do 28.01.2023 r. funkcjonowała również uproszczona procedura uzyskania zezwolenia na pobyt czasowy na okres trzech lat od wydania pozytywnej decyzji w tym przedmiocie. Jak wolno sądzić, wykreślenie odnośnego art. 38 specustawy⁴² wynika po części również z nieformalnych nacisków wywieranych na Polskę przez rząd ukraiński, który jest zainteresowany jak najszybszym powrotem uchodźców w momencie, gdy nastaną do tego warunki⁴³. Utrata mocy obowiązującej tego przepisu nie wyłącza możliwości ubiegania się o udzielenie ochrony

35 Por. art. 15 ustawy z 27.08.2004 r. o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (Dz.U. z 2022 r. poz. 2561 ze zm.).

36 Ustawa z 14.12.2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. z 2023 r. poz. 900 ze zm.).

37 O uprzywilejowaniu wyrównawczym zob. M. Ziółkowski, *Uprzywilejowanie wyrównawcze*, „Państwo i Prawo” 2016/4, s. 98–104.

38 Z wyjątkiem Kolumbii; opisane rozwiązanie kolumbijskie zostało jednak przyjęte dopiero kilka lat po rozpoczęciu masowego exodusu Wenezuelczyków do tego państwa. W Turcji natomiast, mimo nieograniczonego w czasie tytułu pobyтового płynącego z ochrony tymczasowej, w dyskursie publicznym dominuje nacisk na tymczasowość pobytu Syryjczyków i – w dodatku – stosunkowo skromne uprawnienia, jakie im przyznano, prowadzą do ich społecznej marginalizacji.

39 RPO, *O potrzebach mieszkaniowych w Polsce z uwzględnieniem uchodźców z Ukrainy. Wystąpienie RPO do premiera. Odpowiedź minister Ścigaj*, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-potrzeby-mieszkaniowe-uwzględnienie-uchodzcow-premier-odpowiedz> (dostęp: 14.07.2023 r.).

40 Zob. m.in. https://twitter.com/MSWiA_GOV_PL/status/1527596993408802816 (dostęp: 14.07.2023 r.).

41 Zob. art. 12 ustawy z 14.04.2023 r. o zmianie nazw uczelni służb państwowych nadzorowanych przez ministra właściwego do spraw wewnętrznych, o zmianie ustawy o Policji, ustawy o Straży Granicznej, ustawy o Państwowej Straży Pożarnej oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 1088).

42 Ustawa z 13.01.2023 r. o zmianie ustawy o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 185).

43 I. Kacprzak, G. Zawadka, *Zmiana strategii wobec uchodźców z Ukrainy*, <https://www.rp.pl/kraj/art37403401-zmiana-strategii-wobec-uchodzcow-z-ukrainy> (dostęp: 14.07.2023 r.).

międzynarodowej na zasadach ogólnych ustawy o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Do składania wniosków o udzielenie ochrony międzynarodowej nie zachęca jednak art. 2 ust. 3 pkt 2 specustawy, który wyłącza z jej zakresu podmiotowego osoby, które wnioski takie złożyły lub zadeklarowały zamiar ich złożenia.

Jak wskazano już powyżej, tytuł pobytowy wynikający ze specustawy został przedłużony. Wydłużyło to czas uchodźców wojennych na podjęcie decyzji w przedmiocie ubiegania się o ochronę międzynarodową, jednocześnie pozostawiając im możliwość dobrowolnej repatriacji, które to rozwiązanie najpewniej stanie się domyślnym w razie ustania działań zbrojnych na terytorium Ukrainy. Rezygnacja ustawodawcy z uproszczonego trybu wydawania zezwoleń na pobyt czasowy uchodźców wojennych objętych zakresem specustawy niewątpliwie stanowi jednak pewną przeszkodę w dążeniach do ich integracji. Uchodźcy wojenni, którzy nie zdecydują się na złożenie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej, mogą być bowiem niepewni co do swej przyszłości w Polsce. Warto jednak pamiętać, że w razie zdecydowania się przez ustawodawcę na regularne przedłużanie tytułu pobytowego wynikającego ze specustawy, po upływie pięciu lat dla korzystających z niego osób zaktualizuje się uprawnienie do wnioskowania o udzielenie zezwolenia na pobyt rezydenta długoterminowego UE (zob. art. 211 i n. u.c.). Oznacza to, że drogi do integracji lokalnej uchodźców wojennych z Ukrainy pozostają otwarte, co, biorąc pod uwagę także ideę integracji obecną w dyskursie publicznym, jest nietypowe dla tymczasowego schronienia. Jak wskazano bowiem wyżej, tymczasowe schronienie ma stanowić swego rodzaju okres przejściowy między recepcją a trwałymi rozwiązaniami, jednak innymi niż integracja lokalna. Jednak w przypadku Polski integracja lokalna wciąż wydaje się realnym scenariuszem, pomimo utraty mocy obowiązującej przez dawny art. 38 specustawy.

4. Podsumowanie

Celem niniejszego tekstu była analiza specustawy ukraińskiej w świetle koncepcji zasady tymczasowego schronienia. Zgodnie z postawioną hipotezą specustawa stanowi implementację tymczasowego schronienia na gruncie polskim, i to implementację szczególną. Specustawa niewątpliwie koresponduje z cechami konstytutywnymi tymczasowego schronienia. Stwarza ona bowiem alternatywny w stosunku do indywidualnych procedur uchodźczych mechanizm ochronny, z którego uchodźcy wojenni z Ukrainy korzystają z mocy samego prawa, bez konieczności wtórnej legalizacji swego pobytu w Polsce. Uzasadnione jest to skalą napływu uchodźców wojennych do Polski, która bez wątpienia miałaby potencjał, by przytłoczyć regularny system azylowy funkcjonujący na podstawie ustawy o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Na ten sam problem odpowiada unijna ochrona tymczasowa, uruchomiona po raz pierwszy w historii decyzją wykonawczą 2022/382, jednakże specustawa idzie znacznie dalej, jeśli chodzi o uprawnienia przyznane uchodźcom wojennym.

Jako taka specustawa stanowi wyjątek na tle innych krajowych implementacji zasady tymczasowego schronienia, nawet tych sformalizowanych w formie ochrony tymczasowej. Przyznaje ona bowiem uchodźcom wojennym prawa niemalże równe obywatelom polskim, a nawet w niektórych wypadkach

zapewnia im traktowanie preferencyjne w stosunku do obywateli. Co więcej, specustawa nie zamyka osobom objętym jej zakresem dróg do integracji lokalnej *de iure*, a jej uchwaleniu i stosowaniu towarzyszą deklaracje ze strony rządu o gotowości do wdrożenia integracji uchodźców wojennych z polskim społeczeństwem. Oba te aspekty specustawy zdają się dalece wykraczać poza wymagane przez zasadę tymczasowego schronienia jedynie tymczasowe zapewnienie osobom migrującym humanitarnego traktowania i najbardziej fundamentalnych praw osobistych. Specustawa stwarza więc mechanizm ochronny, który ma potencjał, by uniknąć długofalowych negatywnych skutków stosowania tymczasowego schronienia w praktyce – przeciągnięcia się środków z założenia prowizorycznych na czas nieokreślony, podczas którego postępuje społeczna marginalizacja osób objętych ochroną.

Abstract

Maciej Grześkowiak

The author is a PhD student at the Doctoral School of Social Sciences and the Centre for Human Rights, Faculty of Law and Administration, University of Warsaw, Poland (ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2346-760X>).

The Special Law for Ukraine as a Particular Case of Formalization of the So-Called Temporary Refuge for Forced Migrants

Keywords: temporary protection, principle of temporary refuge, Ukrainian war refugees, refugee protection, refugee protection law, non-refoulement

The article analyses the Act of 12 March 2022 on Assistance to Ukrainian Citizens in Connection with the Armed Conflict on the Territory of Ukraine in the light of characteristics of the so-called principle of temporary refuge, operating on the basis of the universal refugee protection system. According to this principle, a state experiencing mass border crossings by forced migrants is obliged to allow them into its territory and provide them with humane treatment, but is also entitled to temporarily suspend the regular operation of its asylum system (if such a system is in place in the state) in relation to them. This is justified by the scale of border crossings, faced with which the regular asylum system may prove inefficient. The article reconstructs the substance of the temporary shelter principle and cites some national examples of its implementation. Then, an attempt is made to demonstrate, on the basis of the relevant provisions of the special law, that this instrument represents a unique case of implementation of this principle, in the light of both its contents as such and the examples of other states applying temporary shelter.

Bibliografia/References

- Akar S., Erdoğan M.M., *Syrian Refugees in Turkey and Integration Problem Ahead*, „Journal of International Migration and Integration” 2018/3.
- Angeleri S., *A rights-based assessment of the Temporary Protection Statute for Venezuelans in Colombia*, „The Yale Journal of International Law” 2022, t. 47.
- Coles G.J.L., *Temporary Refuge and the Large Scale of Influx of Refugees*, „Australian Year Book of International Law” 1980/8.

- Durieux J.F., *Temporary Protection and Temporary Refuge* [w:] *The Oxford Handbook of International Refugee Law*, red. C. Costello, M. Foster, J. McAdam, Oxford 2021.
- Goodwin-Gill G.S., *Non-Refoulement, Temporary Refuge, and the 'New' Asylum Seekers* [w:] *Refuge from Inhumanity? War Refugees and International Humanitarian Law*, red. D.J. Cantor, J.F. Durieux, Leiden, Boston 2014.
- Grzebyk P., „Specjalna operacja wojskowa” Rosji w Ukrainie – indywidualna odpowiedzialność za zbrodnie agresji i zbrodnie wojenne, „Państwo i Prawo” 2022/9.
- Grześkowiak M., *Dlaczego na świecie przybywa uchodźców? O empirycznych skutkach niedostatków normatywnych* [w:] *System ochrony praw człowieka trzeciej generacji wobec nowych wyzwań cywilizacyjnych*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. 3, Toruń 2023.
- Grześkowiak M., *The „Guardian of the Treaties” is no More? European Commission and the 2021 humanitarian crisis on Poland-Belarus Border*, „Refugee Survey Quarterly” 2023/1.
- Grześkowiak M., *Wybrane aspekty prawne powrotu uchodźców syryjskich*, Warszawa 2022.
- Hathaway J.C., *Leveraging Asylum*, „Texas International Law Journal” 2010/3.
- Hovil L., *Local Integration* [w:] *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*, red. E. Fiddian-Qasmieh, G. Loescher, K. Long, N. Sigona, Oxford 2014.
- İçduygu A., *Syrian Refugees in Turkey. The Long Road Ahead. Report for the Transatlantic Council on Migration and Migration Policy Institute*, <https://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/TCM-Protection-Syria.pdf> (dostęp: 14.07.2023 r.).
- Ineli-Ciger M., *Temporary Protection in Law and Practice*, Leiden–Boston 2018.
- Kacprzak I., Zawadka G., *Zmiana strategii wobec uchodźców z Ukrainy*, <https://www.rp.pl/kraj/art37403401-zmiana-strategii-wobec-uchodzcow-z-ukrainy> (dostęp: 14.07.2023 r.).
- Klaus W.A. (red.), *Ustawa o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa*, Warszawa 2022.
- Lambert H., *Customary Refugee Law* [w:] *The Oxford Handbook of International Refugee Law*, red. C. Costello, M. Foster, J. McAdam, Oxford 2021.
- Lambert H., *Temporary refuge from war: Customary international law and the Syrian conflict*, „International and Comparative Law Quarterly” 2017/3.
- Poveda-Clavijo J., *Policy-representations in the Temporary Protection Statute for Venezuelans in Colombia: market-formed solutions within the humanitarian relief and the human rights protection nexus*, <https://pure.eur.nl/en/publications/policy-representations-in-the-temporary-protection-statute-for-ve> (dostęp: 14.07.2023 r.).
- Śnieć P., *Rok 2022 w Straży Granicznej*, <https://www.strazgraniczna.pl/pl/aktualnosc/11135,Rok-2022-w-Strazy-Granicznej.html> (dostęp: 14.07.2023 r.).
- Wyligala H., *Pomoc dla obywateli Ukrainy z perspektywy polskiej polityki migracyjnej* [w:] *Uchodźcy pośród nas. Pomaganie w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Kurantowicz, Wrocław 2022.
- Ziółkowski M., *Uprzywilejowanie wyrównawcze*, „Państwo i Prawo” 2016/4.

REKLAMA

W TROSCE O GWARANCJE RZETELNEGO POSTĘPOWANIA SĄDOWEGO

Autorzy monografii opisują aktualne standardy rzetelnego postępowania zarówno cywilnego, jak i karnego. Okazją do analizy jest rocznica 30-lecia członkostwa Polski w Radzie Europy.

Autorzy omawiają perspektywę międzynarodową i konstytucyjną kryzysu ustrojowego wokół sądownictwa. Opisują także współczesne standardy rzetelnego postępowania. Zagadnienia dotyczące tymczasowego aresztowania zostały przedstawione w świetle najnowszego orzecznictwa ETPCz.

Celem autorów jest odpowiedź na pytanie, czy – mimo naruszeń systemowych w polskim systemie prawnym – podstawowe gwarancje rzetelnego postępowania sądowego są zachowane.

ZAMÓW KSIĄŻKĘ Z RABATEM 20% W KSIĘGARNI PROFINFO.PL
W FORMULARZU ZAMÓWIENIA WPISZ KOD: WKCA20

RZETELNE POSTĘPOWANIE SĄDOWE

Standardy strasburskie

redakcja naukowa
Aneta Łazarska, Mariusz Godlewski

Mariusz Godlewski, Marcin Górski, Szymon Janczarek
Anna Konert, Hanna Machińska, Zbigniew Miczek
Aneta Łazarska, Ryszard A. Stefański, Urszula Szafrńska
Małgorzata Wąsek-Wiaderek, Paweł Wiliński

Cena: 149 zł

Wolters Kluwer